

Vytautas KARDELIS
Vilniaus universitetas

DĖL PALŪŠĖS AREALO AUKŠTUTINIO PAKILIMO BALSŲ FONOLOGINIO STATUSO

§ 1. Galima pagrįstai teigti, kad diskusija dėl rytų aukštaičių uteniškių trijų ilgumų balsių sistemos fonologinio vertinimo po B. Jasiūnaitės ir A. Girdenio tyrimo (žr. Jasiūnaitė, Girdenis 1996, 181–199) iš esmės yra baigta. Pakaktų tik priminti svarbiausią šių kalbininkų padarytą išvadą: „Rytų aukštaičiai uteniškiai, taip pat kupiškėnai, dalis anykštėnų ir vilniškių tikrai turi trijų ilgumų balsines fonemas“ (ibid. 197). Ši išvada svarbi kiekvienam, tiriančiam ir rytų aukštaičių vilniškių kiekybinius balsių santykius; tam daug dėmesio dialektologijos literatūroje, deja, nebuvo skirta. Todėl galima imtis tik kiek tikslinti, kokia toji vilniškių dalis, kuriai tinka esminiai trijų ilgumų balsių sistemos fonologinės interpretacijos motyvai, išdėstyti minėtame straipsnyje, nes autoriai tiksliau vilniškių ribų nenusakė ir tikriausiai turėjo galvoje su uteniškiais besiribojantį jų plotą.

§ 2. Būtent dėl kiekybinių balsių santykių į dialektologijos literatūros apyvartą mėginamas įvesti *šiaurės rytų vilniškių* terminas. Atsargus spėjimas, kad šiame plote taip pat gali egzistuoti bent jau fonetinė trijų ilgumų sistema (plg. Kardeelis 2002, 79–86), surinkus ir paanalizavus daugiau medžiagos, pasitvirtino ir dabar jau galima patikimai teigti, kad trys fonetiniai ilgumai egzistuoja visame šiaurės rytų vilniškių plote¹; išsiskiria tik Tverėčiaus–Dynos–Vosiūnų–Adutiškio–Mielagėnų plotas, kur balsių distribucija kiek kitokia (išsamiau žr. Kardeelis 2004, 247–258). Analizuojant šiaurės rytų vilniškių medžiagą, iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių distribucija iš esmės nesiskiria nuo uteniškių. Vadinasi, remiantis argumentuota ir pagrįsta uteniškių trijų ilgumų balsių fonologine interpretacija būtų galima teigti, kad ta pati išvada, analizės principai ir argumentacija dėl trijų fonologinių balsių ilgumų galioja ir šiaurės rytų vilniškių plotui. Tačiau daryti tokią išvadą *a priori*, išsamiai neišnagrinėjus visos medžiagos, būtų nelabai patikima. Tad šiame straipsnyje mėginama panagrinėti, ar tikrai šiaurės rytų vilniškių trijų ilgumų balsių sistema tokia pati kaip uteniškių ir kitų rytų aukštaičių šnektų, o jeigu ne, kokie yra svarbiausi skirtumai.

§ 3. Medžiaga analizei imta ne iš viso šiaurės vilniškių ploto – apsiribota su uteniškiais ribojančiais Palūšės arealu (į plotą, iš kur rinkta medžiaga tyrimui, įeina

¹ Beje, trys balsių ilgumai galėtų būti ir skiriamoji šiaurės rytų vilniškių ypatybė, skirianti šį plotą nuo kitos dviejų ilgumų vilniškių sistemos (sąlygiškai – pietinių vilniškių).

Palūšēs, Petriķu, Strigailišķio, Antagavēs, Biečiūnu, Dindu, Garbūnu, Žydeliū kai-mai). Toks „monografinis“ analizēs būdas pasirinktas specialiai: aprašytą nedidelio ploto sistemą vėliau patogiau lyginti su kitu plotu, nes iš anksto negalima atmesti galimybės, kad skirtumų gali būti ir pačioje šiaurės rytų vilniškių teritorijoje.

§ 4. Kiekybinius santykius aiškiausiai rodo aukštutinio pakilimo balsiai, nes jie nedalyvauja kokybinėse kaitose ir neturi kokybinių variantų. Imantis nagrinėti jų distribuciją metodiškai pravartu atskirti negalinę ir galinę, taip pat kirčiuotą ir nekirčiuotą poziciją. Kitų pakilimų balsių kiekybiniai santykiai yra daug sudėtingesni, neretai, regis, susipynę su kokybiniais, todėl juos geriau nagrinėti atskirai.

§ 5. **Negalinė pozicija.** Negalinėje kirčiuotoje ir nekirčiuotoje pozicijoje vartojami trejospos kiekybės aukštutinio pakilimo balsiai: pusilgiai *i*, *u*, trumpieji *i*, *u* ir ilgieji *i*, *u*. Jų distribuciją rodo šie pavyzdžiai.

(I) Pusilgių balsių distribucija:

(1) kirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *ĩžgere, žĩna.m, vadĩnam, aci.vežiem, neišmĩ.slijã., necĩ.menam; ũ.pi., tũ.ri, sũ.vis, bũ.va., dũ pũ.smaišũ, pranũ.kas;*

(2) nekirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *di.kinès, gi.venãũ, vi.rã.sne., mã.či.tum, de-vi.nõ.liktaĩs, mõ.ki.dava.me.s, skri.nelãš; ku.rã.na, ku.snẽ.li., tu.sĩ.tu.s, ku.jagałvi.s, pu.slẽ.m, kũ.tĩ.nie, užu.genãĩ, pašižu.rẽ.t;*

(3) nekirčiuotuose skiemenyse prieš trumpą kirčiuotą galūnę, pvz., *mi.lãš* ‘mylės’, *ti.lãš* ‘tylės’; *ru.dĩš* ‘rūdys’, *tu.sĩš* ‘tąsys’, *gru.žĩš* ‘gražys’.

(II) Trumpųjų balsių distribucija:

(4) nekirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *imũ, žinãĩ, isiplõ.vei, prisisẽ.ja, pinigẽlũs, pen-si.jã.ly.; ugnẽ.lã., usĩ.beda, sumaišĩ.ta, pã.kula.s, šẽ.šuras, gi.vulũ.ku.;*

(5) kirčiuotose morfologiškai žymėtose formose, pvz.:

(a) tariamosios nuosakos formose: 1 a. sg. *likce, lĩpce; lũpce, mũšče*; 2 a. sg. ir 1 a. pl. *liktum, liptum; lũptum, mũštum*; 2 a. pl. *liktu.t, liptu.t; lũptu.t, mũštu.t;*

(b) veikiamosios rūšies būsimojo laiko vyr. g. dalyviuose: *liķũs, lĩpũs; lũpũs, mũšũs;*

(c) būsimojo laiko sangražinėse formose: *knĩsis, skũsis;*

(d) akimirkos veiksmo veiksmožodžių liepiamosios nuosakos 2 a. sg. ir pl.: *riktelĩ, trũktelĩ.*

(III) Ilgųjų balsių distribucija:

(6) kirčiuotuose skiemenyse, pvz.: *dĩ.kas, mĩ.li, žĩ.das, žma.gĩ.stie, kaimĩ.nas, ganĩ.dava.m; dũ.mu., šũ.lu., viršũ.nie, pakũ.rãu, aprũ.pã.ja* ‘aprūpina’, *krũ.muosu, palũ.šinei;*

(7) nekirčiuotuose skiemenyse prieš trumpą kirčiuotą galūnę, pvz.: *gi.vã, ri.tũ, sap-ti.nĩ, ma.ki.klã;* *dru.tã, su.nũs, ku.mũs, sugru.stĩ.*

§ 6. Aukštutinio pakilimo balsių kiekybinį santykį negalinėje pozicijoje glaustai galima apibūdinti kaip trinarę opoziciją, kurią sudaro *ilgieji i, u, pusilgiai i, u* ir *trumpieji i, u* nariai. Laisviausią distribuciją turi pusilgiai balsiai – jie be apribojimų vartojami ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje. Ilgųjų ir trumpųjų balsių distribucija siauresnė, ji labiau priklauso nuo pozicijos. Trumpieji balsiai reguliariai vartojami nekirčiuoti, o kirčiuoti būna morfologiškai žymėti – tik tam tikrose formose. Ilgieji balsiai, atvirkščiai, – reguliariai vartojami kirčiuotoje pozicijoje, o nekirčiuoti yra poziciškai žymėti – gali būti tik prieš trumpą kirčiuotą galūnę.

Visiško aiškumo ir nuoseklumo dėlei atskirai reikėtų trumpai aptarti priešpaskutinį skiemenį. Kirčiuotame priešpaskutiniame skiemenyje aukštutinio pakilimo balsių distribucija yra iš esmės tokia pati kaip ir tolesniuose negaliniuose skiemenyse: vartojami visų trijų ilgumų balsiai – trumpieji, pusilgiai ir ilgieji. Pusilgių ir ilgųjų balsių distribucija priešpaskutiniame kirčiuotame skiemenyje yra neribota (pvz.: *rišče : ri.še. : rī.še.*²; *lūpšus : lū.pa : lū.pa*; *skūsis : skū.ta : skū.sis*), o kirčiuoti trumpieji balsiai yra morfologiškai žymėti tos pačios (5) (a), (b), (c), (d) pozicijos manifestantai. Nekirčiuotoje pozicijoje situacija yra kitokia negu tolesniuose negaliniuose skiemenyse, kur, kaip jau sakyta, galima tik dviejų narių – trumpojo ir pusilgio – opozicija. Priešpaskutiniame nekirčiuotame skiemenyje opoziciją gali sudaryti visų trijų ilgumų balsiai, tačiau jie kontrastuoja ribotoje pozicijoje – tik prieš trumpą kirčiuotą galūnę. Kitais atvejais, ne prieš trumpą kirčiuotą galūnę, distribucija tokia pat kaip ir tolesniuose nekirčiuotuose skiemenyse. Prieš trumpą kirčiuotą galūnę laisviausios distribucijos yra trumpieji balsiai, vartojami be apribojimų. Ilgieji balsiai paklūsta (7) atvejo taisyklei, o pusilgiai balsiai taip pat poziciškai riboti – prieš trumpą kirčiuotą galūnę jie būna tik tada, kai galinis trumpasis skienuo priklauso ne galūnei, bet kamienui, taip pat kaip ir uteniškių (plg. *Jasiūnaitė, Girdenis* 1996, 184). Taigi nekirčiuotame skiemenyje prieš trumpą kirčiuotą galūnę taip pat kontrastuoja visų trijų ilgumų balsiai, pvz.: *rudī : ru.dīs : ru.dīs*. Apibendrinti pozicijas galima tokia distribucine lentele:

1 lentelė. Balsių distribucija

Balsis	Negalinė pozicija	
	Kirčiuota	Nekirčiuota
<i>i</i>	+ morfologiškai žymėtas	+
<i>i.</i>	+	+
<i>i·</i>	+	+ poziciškai žymėtas
<i>u</i>	+ morfologiškai žymėtas	+
<i>u.</i>	+	+
<i>u·</i>	+	+ poziciškai žymėtas

² A. Girdenio ir B. Jasiūnaitės pavyzdys.

§ 7. Palyginus šią Palūšės arealo negalinių aukštutinio pakilimo balsių *i*, *u* distribuciją su padėtimi uteniškių plote (plg. J a s i ū n a i t ě, G i r d e n i s 1996, 186) matyti, kad iš esmės situacija yra tokia pati, nematyti kokių didelių skirtumų. Vadinasi, visų trijų kiekybės pakopų balsiai negalinėje pozicijoje uteniškių ir šiaurės rytų vilniškių plote kontrastuoja vienodai. Leistis į atskirą ir išsamią šių opozicijų fonologinę analizę neverta, nes šiaurės rytų vilniškiams tinka ta pati motyvacija ir išvados, jau išdėstytos analizuojant uteniškių trijų ilgumų sistemą (žr. i b i d. 182–191).

§ 8. **Galinė pozicija.** Galinėje pozicijoje Palūšės areale irgi vartojami trejopos kiekybės aukštutinio pakilimo balsiai: ilgieji *i*, *u*, pusilgiai *i*, *u* ir trumpieji *i*, *u*; visų trijų kiekybės laipsnių balsių distribucija priklauso nuo kirčio. Reguliarioji galinės pozicijos aukštutinių balsių distribucija yra tokia: be apribojimų ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje vartojami trumpieji balsiai; nekirčiuotuose skiemenyse reguliariai vartojami pusilgiai balsiai; ilgieji balsiai nekirčiuotoje pozicijoje visai nevartojami (išskyrus 7 atvejį), o kirčiuoti reguliariai būna tam tikrose morfologiškai žymėtose formose.

(IV) Trumpųjų balsių distribucija:

(8) kirčiuotuose skiemenyse:

(a) uždaruose, pvz.: *tɔːkɪs*, *kɔːkɪs*, *akɪs*, *širdɪs*, *ausɪs*, *trajɪs* ‘trejus’, *neižganɪs*, *padarɪs*; *piñkɪs*, *lietuɪs*, *viršɪs*, *suːnɪs*, *vardɪs*, *sanelɪs*, *vakaraɪɪs*, *kuodelɪs*;

(b) atvirose, pvz.: *dvari*, *trajɪ*, *uñkstɪ aštuɔni*, *spakaini*, *aini*, *atkalbi*, *pavadini*; *rağù* ‘regiu’, *ramù*, *baisù*, *ketvirtù*, *diedukù*, *apseinù*, *pakalbù*, *asirakinù*;

(9) nekirčiuotuose skiemenyse:

(a) uždaruose, pvz.: *sù.vis*, *zlà.stis*, *rà.gis*, *plėːšis*, *móːteris*, *deviːnis*, *šeštis*, *šviñcòːnis*; *išvažėːvus*, *gíːmus*, *ùːbagus*, *mėːnašus*, *žmõːgus*, *saptiːñus*, *súːnus*, *túːmsus*;

(b) atvirose, pvz.: *gàːli*, *nóːri*, *visóːki*, *díːdeli*, *neskíːrsi*, *pra.tíːngi*, *neturtíːngi*, *padaːrísi*; *suːtievu*, *šóːku*, *suñku*, *dvíːraçu*, *nešóːju*, *nemóːku*, *iñvedu*, *kùːnigu*.

(V) Pusilgių balsių distribucija:

(10) nekirčiuotuose skiemenyse:

(a) uždaruose, pvz., *róːdi.t*, *pasnaràːvi.k*, *pùːsmergi.s*, *kur_bùːvi.s* *nebùːvi.s*, *àːki.s*, *karaivėːli.s*, *privařgi.s*; *túːmsu.s*, *skuřdu.s*, *suñku.s*, *tuːsíːtu.s*;

(b) atvirose, pvz., *ùːpi*, *kiřvi*, *mėːnasi*, *apsvilki*, *insrėːdi* *inspùːsti*, *žaketėːli*, *mažùːti*; *sviestu*, *káːimu*, *míːlu*, *blíːnu*, *klúːnu*, *šešóːliku*, *lietuːvju*, *šeimiːnu*, *tuːsíːtu*;

(11) kirčiuotuose skiemenyse³:

(a) uždaruose, pvz., *parubežís*, *pajãuniːs*, *gaidís*; *jùːs*, *inkùːs* ‘ikãš’;

(b) atvirose, pvz., *kaːkí*, *mani*; *galvù*, *nuːːtievù*, *aštuːñù*, *velñù*. *priėːdis*.

³ Plg. toliau §10.

(VI) Ilgųjų balsių distribucija:

(12) kirčiuotuose uždaruose skiemenyse:

(a) veikiamųjų esamojo laiko dalyvių vardininko formose, pvz., *kasũ's* ‘kasas’, *bijũ's* ‘bijas’;

(b) kamieno skiemenyse, atsidūrusiuose žodžio gale, išnykus galūnei, pvz., *dari't*, *paklausí't*, *pasakí'k*;

(13) atviruose skiemenyse:

(a) veikiamųjų esamojo laiko dalyvių vardininko formose, pvz.: *ainũ* ‘eina’, *bijũ* ‘biją’, *nešũ* ‘nešą’, *kasũ* ‘kasą’;

(b) tariamosios nuosakos formose, pvz., *aitũ*·, *kastũ*·, *neštũ*·;

(c) liepiamosios nuosakos formose, pvz., *ti.lĩ*·, *miegĩ*·;

(14) nekirčiuotuose skiemenyse: Ø (išskyrus 7 atvejį prieš trumpą kirčiuotą galūnę).

§ 9. Kaip tik galinėje pozicijoje ima aiškėti uteniškių ir Palūšės arealo aukštutinio pakilimo balsių *i*, *u* distribucijos skirtumai. Remiantis turima medžiaga kol kas galima kalbėti apie du svarbiausius skirtumus.

1) Uteniškių plote galiniame skiemenyje kontrastuoja visų trijų kiekybės pakopų balsiai – ilgieji, pusilgiai ir trumpieji. Tą kontrastą rodo tokios minimaliosios poros: a) *duntĩs* : *duntĩ's* : *duntĩ's*; b) *kasũ* : *kasũ*· : *kasũ*· (žr. *Jasiūnaitė, Girdenis* 1996, 185). Palyginus šią situaciją su Palūšės arealo medžiaga matyti, kad tokios trinarės opozicijos ir ją iliustruojančių minimaliųjų porų, kur pateikta a) atveju, nėra. Opozicija negalima dėl to, kad čia vartojamos kitokios daugiskaitos iliatyvo formos, plg., *duntĩsũ* / *duntĩ'sũ*, *akisũ* / *aki'sũ*, *švince.nisũ* / *švince.ni'sũ* ir pan⁴. Be to, daugiskaitos iliatyvo formose ilgieji kirčiuoti balsiai nepriklauso galiniam skiemeniui, todėl visų trijų ilgumų balsiai galėtų kontrastuoti tik b) atveju. Šiuo atveju Palūšės areale yra mažiau kontrasto relevantinių pozicijų.

2) Panagrinėjus su a) ir b) atvejais susijusią Palūšės arealo medžiagą aiškėja esminis kalbamųjų plotų distribucijos skirtumas. Uteniškių plote uždaroje ir atvirose kirčiuotose pirminėse galūnėse vartojami pusilgiai balsiai ir jų distribucija čia reguliari ir neribota (plg. *Jasiūnaitė, Girdenis* 1996, 182–189)⁵, pvz.⁶: (a) uždaruose skiemenyse, pvz.: *duntĩ's*, *gaidĩ's*, *arklĩ's*; (b) atviruose skiemenyse, pvz.: *kasũ*·, *lašũ*·, *kelũ*·, *vařlũ*· ir pan.

Pusilgiai balsiai pirminėse galūnėse yra labai svarbi trinario fonologinio kontrasto grandis. Šioje trinarėje opozicijoje kontrastuoja neribotos ir reguliarios distribucijos

⁴ Ir *duntĩ'sna* / *duntĩ'san* / *duntĩ'snan*, *akĩ'sna* / *akĩ'san* / *akĩ'snan*, *švince.nĩ'sna* / *švince.nĩ'san* / *švince.nĩ'snan*.

⁵ Dar plg. uteniškių tekstus (*Markevičienė* 1999, 37–99).

⁶ Pavyzdžiai iš: *Jasiūnaitė, Girdenis* 1996 ir *Markevičienė* 1999.

trumpieji balsiai, pirminių galūnių pusilgiai balsiai ir morfologiškai ribotos distribucijos ilgieji balsiai. Kontrastui iliustruoti galima rasti ir minimaliųjų porų (dar kartą plg. neseniai minėtas *duntis : duntis : duntis; kasù : kasù : kasù*). Tokia situacija ir yra svarbiausias fonologinės trijų ilgumų balsių sistemos egzistavimą patvirtinantis argumentas (išsamiau žr. J a s i ū n a i t ė, G i r d e n i s 1996, 182–189).

Palūšės areale, skirtingai negu uteniškių plote, ir uždaroje, ir atvirose kirčiuotose galūnėse – toje pačioje fonetinėje (taip pat ir morfoliginėje) pozicijoje – pasitaiko ilgųjų balsių, plg.: *trĩs : trĩs; kelĩ. : kelĩ. , lenkũ. : lenkũ. , namũ. , žma.nũ. .* Čia vėl kartojasi šiaurės rytų vilniškių vokalizmui būdinga situacija – variantai: ilgieji balsiai kirčiuotose galūnėse nėra vieninteliai (kaip uteniškių pusilgiai) – jie varijuoja su pusilgiais. Kokius nors tvirtus vienu ar kitų balsių vartojimo dėsningumus vargu ar galima nustatyti, bent jau turima medžiaga to kol kas nerodo. Vadinasi kirčiuotos galinės pozicijos distribucinė kiekybinė kaita $\bar{V} : V$. (*ilgasis : pusilgis*) yra fakultatyvi⁷. Galbūt šią situaciją tiksliau būtų vadinti ne kiekybine kaita, bet „dviveide“ balsių *u. / u* ir *i. / i* realizacija (dėl termino plg. G i r d e n i s 2003, 82).

§ 10. Dėl tokios galinių skiemenų distribucijos vilniškių kiekybinius santykius tenka interpretuoti kiek kitaip. Problemiški atvejai čia yra du: 1) dėl „dviveidės“ $\bar{V} : V$ realizacijos negalima kalbėti apie tvirtą trinarę opoziciją galiniuose skiemenyse; 2) nėra patikimų minimaliųjų porų trinarėms opozicijoms negaliniuose skiemenyse iliustruoti. Beje, antroji problema būdinga ir uteniškiams.

§ 11. Fonologiškai interpretuojant Palūšės arealo kiekybinius aukštutinio pakilimo balsių santykius visų pirma reikėtų atkreipti dėmesį į objektyvų faktą, kad ir negaliniuose, ir galiniuose skiemenyse du trinarės kiekybinės opozicijos nariai kontrastuoja reguliariai ir sudaro tvirtas dvinares opozicijas; joms iliustruoti galima rasti daugybę minimaliųjų porų. Schemiškai šias opozicijas galima užrašyti taip⁸: $\check{V} \leftrightarrow V$ (NP) $V \leftrightarrow \bar{V}$ (KP), [negalinė pozicija]; $\check{V} \leftrightarrow V$ (NP), $\check{V} \leftrightarrow V / \bar{V}$ [galinė pozicija]. Kitaip tariant, negaliniuose skiemenyse nekirčiuotoje pozicijoje reguliarias opozicijas sudaro trumpieji ir pusilgiai balsiai, pvz., *kulĩs* ‘kampus’ : *kuĩs* ‘kūlys’; kirčiuotoje pozicijoje reguliarias opozicijas sudaro pusilgiai ir ilgieji balsiai, pvz., *lũ.pa* : *lũ.pa*; nereguliariai kontrastuoja ilgieji ir trumpieji balsiai, pvz., *skũsis* : *skũsis*. Galiniame skiemenyje reguliarias opozicijas sudaro nekirčiuoti trumpieji ir pusilgiai balsiai, pvz., *mó.teris* : *mó.teris*, *nó.sis* : *nó.sis*; *sú.nus* : *sú.nus*, *tú.msus* : *tú.msus*; *mažũ.ti* : *mažũ.ti*, *sudė.gini* : *sudė.gini*, *ižbė.gi* : *ižbė.gi*, *ká.imu* : *ká.imu*, *klũonu* : *klũonu*, *šeimĩnu* :

⁷ Diachroniškai žiūrint ilgieji balsiai kirčiuotose galūnėse yra pirminiai, pusilgiai – antriniai. Fakultatyvus abiejų vartojimas rodo dar vieną šiaurės rytų vilniškių vokalizmo kitimo tendenciją – kirčiuotų (uždarų ir atvirų) ilgųjų galūnių iki pusilgių trumpėjimą. Aiškiai matyti, kad vilniškiai šiuo aspektu artėja prie uteniškių sistemos.

⁸ KP – kirčiuota pozicija, NP – nekirčiuota pozicija.

šeimīnu.; sudėtingiausia situacija yra kirčiuotame galiniame skiemenyje, kur kontrastą sudaro trumpasis balsis ir „dviveidis“ ilgasis / pusilgis balsis, pvz., *vaikū* : *vaikū* / *vaikū*; *trīs* : *trīs* / *trīs*. Informatyvumo dėlei visų aukštutinio pakilimo balsių kiekybinę distribuciją galima apibendrinti tokioje lentelėje⁹:

2 l e n t e l ė. Aukštutinio pakilimo balsių kiekybinė distribucija

Balsis	Negalinė pozicija		Galinė pozicija		
	Kirčiuota	Nekirčiuota	Nekirč. priešpask. skiemuo	Kirčiuota	Nekirčiuota
<i>i</i>	+	+	+	+	+
<i>i.</i>	+	+	+	(+)	+
<i>i'</i>	+		+	(+)	
<i>u</i>	+	+	+	+	+
<i>u.</i>	+	+	+	(+)	+
<i>u'</i>	+		+	(+)	

§ 12. Palyginus uteniškių distribuciją (žr. distribucijos lenteles *J a s i ū n a i t ė*, *G i r d e n i s* 1996, 183; 186) su šia Palūšės arealo distribucijos lentele, matyti, kad situacija skiriasi tik žodžio gale. Nepaisant šio skirtumo, distribucijos lentelėje galima įžvelgti aiškių trinarį fonologinį kontrastą. Laikantis tradicinės paradigminės fonemų nustatymo metodikos ir principų, trinaris fonologinis kontrastas schemiškai turėtų atrodyti taip: $\check{V} \leftrightarrow V. \leftrightarrow \bar{V}$, t. y. $i \neq i. \neq i'$; $u \neq u. \neq u'$; bent vieno distribucijos lentelės stulpelio visuose langeliuose turėtų būti pliusai ir kiekvienas trinarės opozicijos narys turėtų atskirai kontrastuoti su dviem likusiais. Kirčiuotoje negalinėje pozicijoje taip ir yra.

Problema čia yra tik viena – nėra aiškių minimaliųjų porų, galinčių iliustruoti trinarį kontrastą. Jos nepasitaiko arba dėl trumpojo trinarės opozicijos nario morfolginio ribotumo (priešpaskutinio skiemens atveju – dėl pusilgių skiemenų nedažnumo), arba dėl ilgojo nario nekirčiuotoje (negalinėje ir galinėje pozicijoje, išskyrus priešpaskutinį nekirčiuotą skiemenį prieš trumpą kirčiuotą galūnę) pozicijoje nebuvimo. Galinėje pozicijoje situacija, kaip jau minėta, dar sudėtingesnė, nes čia opozicija iš tikrųjų yra dvinarė: *trumpasis* : *netrumpasis*, kur netrumpasis opozicijos narys realizuojamas „dviveidžiu“ manifestantu (*ilgasis* / *pusilgis*).

Tačiau distribucija aiškiai rodo, kad tos poros yra visiškai potencialios. Be to, minimaliųjų porų nebuvimas negali paneigti objektyvių distribucijos faktų.

Kaip matyti, reguliariosios opozicijos yra dvinarės, o trinarės opozicijos dažniausiai nerealizuojamos dėl trūkstamų minimaliųjų porų; tas trūkumas yra objektyviai ribotas distribucijos.

⁹ Lentelėje (+) reiškia „dviveidę“ realizaciją.

Tačiau tokia situacija nepaneigia fakto, kad Palūšės areale egzistuoja fonologinė trijų ilgumų balsių sistema.

§ 13. Pagrindas taip teigti atsiranda atsižvelgus į du dalykus: 1) neutralizaciją¹⁰, kuria remiantis gana nesunku fonologiškai paaiškinti nekirčiuotos pozicijos situaciją, kur neutralizuojamas ilgasis trinarės opozicijos narys¹¹, ir kirčiuotą negalinę poziciją, kur linkstama neutralizuoti trumpųjų ir pusilgių balsių distribuciją; 2) žymėtumo principą. Žymėtumo principas fonologinei analizei gali būti taikomas ne tik dėl to, kad yra pakankamai universalus kalbos sistemos analizės principas, bet ir todėl, jog tiriamoji medžiaga rodo, kad trinarėse opozicijose, kurios formaliai būtinos stengiantis įrodyti tris fonologinius balsių ilgumus, vienas narys (jeigu nedalyvauja neutralizacijoje) yra morfologiškai ar poziciškai žymėtas. Negalinio skiemens kirčiuotoje pozicijoje trinarėje opozicijoje morfologiškai žymėtas bus trumpasis balsis. Priešpaskutiniame nekirčiuotos pozicijos skiemenyje žymėtas bus pusilgis ir ilgasis balsis. Vieno iš opozicijos narių žymėtumas jau savaime suponuoja, kad trinarės opozicijos negali būti reguliarios. Net ir be išsamaus statistinio tyrimo galima teigti, kad jos ir statistiškai nebus dažnos.

Kaip jau minėta, sunku rasti minimaliųjų porų, kurios rodytų visų trijų kiekybės laipsnių balsių kontrastą. Geriausiu atveju trinarę kiekybinę opoziciją ir visų trijų ilgumų balsių kontrastą negaliniuose skiemenyse galima iliustruoti tokiu pavyzdžiu: *lú·pa : lù.pa : lùpce / lùptum / lùpšũ.s*. Ko nors kito tikėtis nelabai verta, nes trumpasis kirčiuotas balsis bus tik labai aiškiai morfologiškai ribotose formose ir minimaliųjų porų tikrai negali būti daug. Būtent dėl to ir taikytinas minėtasis žymėtumo principas, kuris gerokai palengvina fonologinę interpretaciją.

Turbūt daugumą trinarių opozicijų galima skirstyti į binarės pagal jų vidines sąsajas. Pavyzdžiui, trinarė skaičiaus opozicija *vienaskaita : daugiskaita : dviskaita* viduje pirmiausiai sudaro binarę opoziciją iš dviejų narių *vienas (vienaskaita) : daugiau nei vienas*, o toliau dalijasi į dar vieną binarę opoziciją *du (dviskaita) : daugiau nei du (daugiskaita)*. Panašiai būtų ir su laiko kategorija: *esamasis : neesamasis*, toliau – *bū-tasis : būsiamasis* ir pan. Svarbiausias veiksnys, pagal kurį trinarės opozicijos viduje skyla į binarės, matyt, yra sinchroninės situacijos objektyviai nulemtas žymėtumo / nežymėtumo santykis. Atsižvelgiant į šį santykį opozicijos ir realizuojamos. Tą patį žymėtumo / nežymėtumo santykį atspindi ir distribucijos pasiskirstymas į reguliarią ir ribotą (siaurą).

¹⁰ Apie neutralizaciją kalba ir J a s i ū n a i t ė, G i r d e n i s 1996, 188; jų analizėje neutralizacija yra svarbi grandis.

¹¹ Neutralizacija šiuo atveju yra visiškai motyvuota diachronijos, turint galvoje nekirčiuotų ir kirčiuotų pusilgių balsių kilmę (plg. dar i b i d. 1996, 188).

Paprastai skiriami du žymėtumo atvejai – struktūrinis ir statistinis (žr. G i r d e n i s 2003, 160). Aprašytoji Palūšės arealo kiekybinių balsių santykių iliustracija gerai rodo abu žymėtumo atvejus ir jų tarpusavio santykį. Struktūrinio žymėtumo, susijusio su neutralizacija, atvejis yra kirčiuotuose negaliniuose skiemenyse neutralizuojamas pusilgių ir trumpųjų balsių kontrastas, o nekirčiuotuose skiemenyse – pusilgių ir ilgųjų fonemų opozicija. Statistinio žymėtumo, kurio esmė yra opozicijos narių dažnumo santykiai, pavyzdys yra tie atvejai, kuriems iliustruoti nėra arba sunku rasti minimaliųjų porų. Be to, ši situacija atitinka ir bendrą žymėtumo principą, būdingą morfologinei raidai: pakitimai vyksta nuo daugiau žymėto / mažiau paprasto, prie mažiau žymėto / paprastesnio, o konkuruojant stipriau ir silpniau žymėtoms formoms nugali silpniau žymėta forma (žr. R o s i n a s 2004, 152–153). Greičiausiai dėl tokio vidinio (iš konkrečios kalbos funkcijų išplaukiančio) žymėtumo (G i r d e n i s 2003, 160) ir susiklostė situacija, kur reguliarią kiekybinių santykių distribuciją sudaro kaip tik mažiau žymėtos opozicijos.

Priėmus tokį trinarių opozicijų realizavimo mechanizmą, galima pateikti kontrargumentą teiginiui dėl minimaliųjų porų nebuvimo. Kaip jau sakyta, tiesa, kad vargu ar įmanoma jų rasti imant visų trijų kiekybės pakopų balsius, bet atskiros binarės šios trijų pakopės struktūros opozicijos yra realizuojamos visos be išimties ir joms iliustruoti galima rasti bent vieną minimaliąją porą.

§ 14. Toliau lentelėje pavaizduota reguliarioji balsių *i, i, i̇, u, u, u̇* distribucija, kuri tarsi rodytų, jog kiekybės atžvilgiu balsiai čia gali sudaryti tik dvejopas opozicijas: *ilgasis : pusilgis* arba *trumpasis : pusilgis* (plg. J a s i ū n a i t ė, G i r d e n i s 1996, 183).

3 l e n t e l ė. **Reguliarioji balsių distribucija**

Balsis	Negaliniis skiemuo	
	Kirčiuotas	Nekirčiuotas
<i>i</i>		+
<i>i.</i>	+	+
<i>i̇</i>	+	
<i>u</i>		+
<i>u.</i>	+	+
<i>u̇</i>	+	

Tačiau toks santykis nebūtinai rodo, jog vienu atveju pusilgiai balsiai yra trumpųjų, kitu atveju – ilgųjų fonemų manifestacija, arba, kitaip tariant, užima alofonų poziciją. Šiuo atveju, regis, visai nebūtina tikėtis baigtinės trijų pakopų opozicijų sistemos. Juk alofonais gali būti laikomi tokie elementai, tarp kurių yra papildomoji

distribucija (t. y. jie vartojami skirtingose pozicijose). Tuo tarpu jeigu vieną garsą keičiant kitu bent vienoje pozicijoje pakinta ar išnyksta reikšmė, tie garsai yra atskiros fonemos; suprantama, jie būna toje pačioje pozicijoje (plg. G i r d e n i s 2003, 78).

Kirčiuotoje pozicijoje vieną binarę opoziciją sudaro ilgasis ir pusilgis balsis, pvz., *lú·pa* : *lù·pa*, kitą – ilgasis ir trumpasis balsis, pvz., *skú·šu.s* : *skù·šu.s*; trečią – trumpojo ir pusilgio balsio binarę opoziciją, pvz., *skù.stu.* : *skùstu.*

Nekirčiuotoje pozicijoje vieną binarę opoziciją sudaro trumpasis ir pusilgis balsis, pvz., *kulĩ·s* : *ku.lĩ·s*; kitą – ilgasis ir pusilgis balsis, pvz., *ru·dĩs* : *ru.dĩs*; trečią – ilgasis ir trumpasis balsis, pvz., *gudĩs* : *gu·dĩs*.

Visas kitas nerealizuotas opozicijas nesunkiai galima paaiškinti neutralizacijos procesu ir žymėtumo / nežymėtumo principo realizacija. Vadinasi, pakanka šių binarių ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų aukštutinio pakilimo balsių *i, u* opozicijų, kad garsai *i* : *i.*, *i.* : *i*; *u* : *u.*, *u.* : *u* atitiktų pagrindinį principą: jų substitucija bent vienoje pozicijoje keičia žodžio reikšmę, taigi tarpų jų yra kontrastinė distribucija, kurią patvirtina minimaliosios poros. Visa tai leidžia teigti, kad aukštutinio pakilimo balsių kiekybinis kontrastas yra fonologinis, o balsiai *i, i., i'*; *u, u., u'* yra atskiros fonemos.

§ 15. Apibendrinti kiekybinę aukštutinio pakilimo balsių situaciją Palūšės areale galima keliomis trumpomis išvadomis.

- 1) Negaliniame skiemenyje Palūšės areale kontrastuoja trijų kiekybės laipsnių aukštutinio pakilimo balsiai /i/, /i./, /i'./, /u/, /u./, /u'./, kurie yra savarankiškos fonemos, nustatytos atsižvelgiant į neutralizacijos procesą ir į analizės mechanizmą įsivedus žymėtumo principą.
- 2) Trinaris kiekybinis kontrastas šnektos aktuose realizuojamos binarėmis opozicijomis, kurios susiformuoja priklausomai nuo neutralizacijos proceso ir kontrasto narių žymėtumo.
- 3) Negaliniame skiemenyje nematyti jokių esminių Palūšės arealo ir uteniškių ploto aukštutinio pakilimo balsių distribucijos skirtumų. Taip pat vienoda kiekybinė situacija yra ir nekirčiuotuose skiemenyse.
- 4) Svarbiausi skirtumai matyti galiniame kirčiuotame skiemenyje: a) Palūšės areale mažiau kontrasto pozicijų (dėl ilgųjų ill. pl. formų); b) svarbiausias skirtumas – Palūšės areale ilgieji ir pusilgiai balsiai realizuojami „dviveidžiu“ manifestantu.
- 5) Palūšės areale matyti aiški tendencija trumpinti kirčiuotą ilgąjį žodžio galo vokalizmą (tą rodo „dviveidė“ \bar{V} : V realizacija ir diachronija) ir artėti prie uteniškių sistemos.

DER PHONOLOGISCHE STATUS DER HOHEN VOKALE IN DER MUNDART VON PALŪŠĖ

Zusammenfassung

Die Aufmerksamkeit des Aufsatzes richtet sich auf die phonologische Bewertung des Vokalquantität in den nordöstlichen Mundarten des „Vilnaer“ Gebiet. Im Aufsatz werden Daten von Mundart Palūšė aus dem Bezirk Ignalina erforscht. Unter Berufung auf vorhandenes Material und phonologische Analyse kann man behaupten, daß in den nordöstlichen Mundarten des „Vilnaer“ Gebiet bzw. im Mundart von Palūšė ein System aus drei phonologischen Vokallängen vorherrscht.

LITERATŪRA

- Girdenis A., 2003, Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai, Vilnius.
Jasiūnaitė B., A. Girdenis, 1996, Trys rytų aukštaičių fonologiniai balsių ilgumai, – Baltistica, XXXI (2), 181–199.
Kardelis V., 2003, Šiaurės rytų vilniškiai. Fonologinės pastabos, – Baltistica, XXXVII (1), 79–86.
Kardelis V., 2004, Dėl šiaurės rytų vilniškių diferenciacijos, – Baltistica, XXXIX (2), 247–258.
Rosinas A., 2004, [rec.] Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība, – Baltistica, XXXIX (1), 151–160.